

Ігор Плевако

РОЗВИТОК ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ БРАЗИЛІЇ У 40-80 РР. ХХ СТ.

У статті розглядається розвиток бразильської геополітичної думки у 40-80 рр. ХХ ст. Проаналізовано доробки відомих мислителів, зокрема Еверардо Бакхаусера, Маріо Травассоса, Лісіаса Родрігеса, Голбері до Коуто е Сільви, Карлоса де Мейра Матоса, Терезиньї де Кастро.

Ключові слова: Латинська Америка, історія бразильської геополітики, геополітичні концепції безпеки і розвитку Бразилії.

В статье рассматривается развитие бразильской геополитической мысли в 40-80 гг. XX в. Проанализированы работы известных мыслителей, таких как Эверардо Бакхаусер, Марио Травассос, Лисиас Родригес, Голбері до Коуто э Сильва, Карлос де Мейра Матос, Терезинья де Кастро.

Ключевые слова: Латинская Америка, история бразильской геополитики, геополитические концепции безопасности и развития Бразилии.

In the article the author examines the evolution of the Brazilian school of geopolitical thought of 40-80 years of the XX century. He analyzes ideas of the famous Brazilian thinkers, such as Everardo Bakhauser, Mario Travassos, Lysias Rodrigues, Golberi do Couto e Silva, Carlos de Meira Matos, Therezinha de Castro.

Keywords: Latin America, history of Brazilian geopolitics, Brazilian geopolitical theories of security and development.

Для розуміння поведінки будь-якої держави на міжнародній арені потрібно крізь призму геополітичних концепцій проаналізувати, яку зовнішньополітичну мету вона перед собою ставить, які завдання визначаються її урядом пріоритетними і які дії вживаються задля досягнення намічених цілей. Якщо в історії міжнародних відносин ми віднаходимо ґрунтовні відповіді на наведені питання щодо окремих країн Європи, то поведінка держав Латинської

Америку в цілому, і Бразилії зокрема, залишається маловивченою вітчизняною історико-політологічною наукою. Дослідження бразильської геополітичної думки є актуальним, оскільки ця країна прагне влитися у когорту світових лідерів. Метою цієї розвідки є проаналізувати генезу геополітичної думки Бразилії і на основі аналізу джерел і літератури пролити світло на формування зовнішньополітичних концепцій 40-80 рр. ХХ ст.

Потрібно погодитись з позицією російського науковця Бориса Мартинова, що слабка знайомість із працями латиноамериканських геополітиків зумовлена віддаленістю регіону [4, с. 31]. Тому на сьогоднішній день кількість публікацій, присвячених даній проблематиці, незначна. Існує лише декілька робіт російських авторів, найважливіші з них – Максима Кірчанова [2; 3] і Людмили Окуньової [5], у яких науковці зробили спробу вивчити генезу бразильської геополітики. Глибоко вивчити цю проблематику вдалось і польському науковцю Марціну Гавріцькому [11]. Активно долучилась до аналізу генези бразильської геополітичної думки американська наукова школа з такими її представниками, як Людвіг Армін [7], Філіп Келлі [12], Кеннет Лунгрен [13] та ін. Не залишено поза увагою цієї проблематики дослідження і латиноамериканськими науковцями, серед яких Карла Діаз і Паула Брага [10].

Отже, бразильські геополітичні концепції розвивалися завдяки працям низки вчених і державних діячів, але навіть імена визначних залишаються маловідомими для української політологічної науки. На сторінках наукової літератури майже відсутні імена проф. Карлоса Мігеля Дельгадо де Карвальйо (1884-1990 рр.), військового та історика Франциска де Паула Цідаде (1883-1968 рр.), географа і дипломата Хосе Аполоніо де Кастро (1908-1973 рр.) та низки інших (Хосе де Ліма Фігейредо, Леопольда Нери да Фонсека, Ауреліо де Ліра Тавареса, Октавіо Тоста, Дьямо Пол Колха, Омар Еміра Чавеса, Фернандо Антоніо Райна Габагліна і Хайме Рібейрена да Грацана).

Найвідомішими бразильськими геополітиками досліджуваного періоду були Голбері до Коуто е Сільва (1911-1987 рр.), генерал Карлос де Мейра Матос (1913-2007 рр.), генерал Маріо Травассос (1891-1973 рр.), Еверардо Бакхаусер (1879-1951 рр.), історик і географ Терезінья де Кастро (?- 2000) та Лісіас Родрігес [11, с. 114]. Отже, основне завдання цієї розвідки – дослідити бразильську геополітичну спадщину.

В цілому, бразильська геополітична школа заснована на основних класичних концепціях: “органічної держави”, “хартленду” і “рівноваги сил”. Щодо першої, найвпливовішої, геополітичної концепції, то її суть полягала у тому, що розвиток Бразилії вбачався у забезпеченні лідерства цієї держави у латиноамериканському регіоні. Її представниками були Карлос де Мейра Матос і Голбері е Сільва. Геополітичну доктрину “хартленду” – “серединної землі”, яка має особливе значення, – відстоював Маріо Травассос [12, р. 81-82]. Концепція “рівноваги сил” була презентована іншими геополітиками і науковцями як ідея союзу Бразилії, Чилі, Еквадору і Колумбії проти Аргентини, Перу і Венесуели [11, s. 115].

Традиційними тезами бразильських геополітиків 40-80 рр. XX століття були:

- географічна винятковість і стратегічне положення Бразилії на південноамериканському континенті;

- змагальність із Аргентиною і боротьба з оточуючими іспаномовними сусідами-ворогами;

- значення корисних копалин і наявність значних трудових ресурсів як запорука гегемонії Бразилії у регіоні;

- стратегічний союз із США, що унеможлиблював аргентинський експансіонізм [11, s. 116].

31 березня 1964 року в Бразилії було здійснено військовий переворот, у результаті якого до влади прийшов маршал Умберту Кастелу Бранку (1910-1975). Він і його соратники запропонували геополітичну концепцію, що була оформлена у “Доктрину національної безпеки і розвитку” [3, с. 73; 2, с. 94-95]. Згодом її назвали “ідеологією військових урядів”, яку продовжували розробляти геополітики протягом 1964 – 1985 рр. Крім президента Бранку, послідовниками цієї доктрини були генерал Голбері е Сільва, президент Ернесто Гейзель (1908-1996), генерал Жуарес Тавора і підполковник Освальдо Кордейро де Фаріас.

Згідно з цією доктриною, представники урядових кіл Бразилії відстоювали такі тези:

- незалежність бразильської держави;
- національний суверенітет і територіальна цілісність;
- міжнародний престиж і регіональна інтеграція;
- соціальний добробут, охорона моральних цінностей і суспільна безпека.

Теоретичним підґрунтям доктрини стали північноамериканські антикомуністичні теорії, що обґрунтовували національну безпеку і економічну незалежність, яку лобіювала Економічна комісія для Латинської Америки і Карибського регіону (відома як ЕКЛАК) з 1948 р. Іншою причиною для формування доктрини стала наявність комуністичних партизанів, які, на думку авторів концепції, були суттєвою внутрішньою загрозою [3, с. 74; 1, с. 30; 11, с. 117].

Було оголошено, що запорукою розвитку є безпека і ці поняття пов'язанні між собою не лише політично, а й економічно, адже не може бути мови про господарський розвиток без забезпечення мінімуму безпеки. Лише сильна і централізована держава, що втілює раціональну політику, в силі забезпечити швидкий розвиток [7]. Держава ставала над суспільством, легітимізувала повну владу над населенням і, таким чином, відігравала домінуючу роль в усіх сферах суспільно-політичного життя [11, с. 118].

Еверардо Бакхаусер, інженер, педагог, науковець і засновник бразильської геополітичної школи, опублікувавши низку статей в бразильських та європейських періодичних виданнях, отримав широку підтримку своїх геополітичних теорій у наукових колах [1, с. 109-113; 11, с. 118]. У 1948 р. він створив кафедру геополітики при католицькому університеті в Ріо-де-Жанейро [13, р. 21]. У своїй книзі Бакхаусер відзначав, що Бразилія мала три великі геополітичні проблеми: простори Бразилії, положення столиці, а також територіальний поділ країни. Теоретик вважав, що політичний простір проходить три фази розвитку: завоювання, його захист та оцінка перспектив. Він також розробив теорію кордонів країни. Дослідник переконував, що всередині держав знаходиться стихійна сила, яка дозволяє найкоротшими кордонами (у геометричній формі кола) охопити більшу площу. Відповідно до цієї концепції держава здійснює найбільший геополітичний тиск на кордонах, щоб, в кінцевому рахунку, захопити потрібну територію [7; 13, р. 21].

Бакхаусер вважав, що у держав є "жива" і "мертва" зони. Жива – це та, де вирує життя, а мертва лише пасивно входить до території держави. Там, де жива площа зустрічається з мертвою зоною, існує більше можливостей для вторгнення в межі мертвої зони іншої держави. Це можна зробити мирним шляхом, способом економічної експансії або за допомогою зброї. Дослідник закликав до активізації кордонів з метою збереження національної території.

З метою забезпечення рівномірного розподілу трудових ресурсів він висловився за створення комплексної політики на кордонах, яка зобов'язувала продуктивне населення обробляти більше землі і засновувати індустріальні осередки [13, р. 22]. Відстоюючи ідею національного суверенітету, геополітик наполягав, що економічний розвиток прикордонних територій сприятиме консолідації усієї держави.

Розроблена Бакхаусером теорія кордонів переросла у бразильську концепцію “органічної держави”, практичне втілення якої полягало у максимальній консолідації внутрішніх сил і колонізації прикордонних районів з Парагвасом, на р. Парана у напрямі р. Амазонка [8]. Бакхаусер чітко визначив, що “така колонізація” – це головне завдання бразильської армії [11, s. 119]. Тому Бакхаусера визнано засновником бразильської геополітики.

Його розробки гідно продовжили інші мислителі, що були професійними військовими і політиками: Маріо Травассос, Голбері е Сільва і Карлос-де-Мейра Маттос [13, р. 22-23].

Відомішим послідовником Е. Бакхаусера вважається генерал **Маріо Травассос**. У своїх науково-практичних розробках державу він поділив на чотири геополітичні регіони: амазонська Бразилія (Центр – “хартленд”), Північна рівнина, Східне узбережжя і Ла-Платська Бразилія (південний схід). Виходячи з цієї географічної детермінанти, Травассос запропонував для обговорення і подальшого вирішення дві проблеми: по-перше, це транспортування природних ресурсів із заходу на схід (від узбережжя Тихого океану до Атлантичного); а по-друге, врегулювання протистояння регіонів Амазонки і Ла-Плати через нейтралізацію басейну Ла-Плати у процесі посилення зв'язків із прикордонними районами Болівії і Парагваю [13, р. 23-24].

Велику увагу Травассос звертав на проблему “аргентинського експансіонізму”. Він небезпідставно вважав, що комунікаційна залежність Болівії і Парагваю в регіоні Ла-Плати від Аргентини є небезпечною, оскільки потенційний аргентинсько-болівійський союз сприяв би виходу Аргентини до Тихого океану через чилійські або ж перуанські порти. А по-друге, це було б першим кроком на шляху до оточення Бразилії ворожими іспаномовними країнами.

Будучи апологетом бразильської гегемонії, Травассос намагався відшукувати потенційних союзників і зовнішньополітичних партнерів у регіоні. Тому закономірно є значна увага дослідни-

ка до Болівії. Травассос увів до наукового обігу термін “магічний трикутник” на означення території центральної Болівії, яку зараховували до латиноамериканського “хартленду” [10, р. 496]. Оскільки ця місцевість (болівійське “серце континенту”) була важливою як для Бразилії, так і для Аргентини, то завданням бразильської влади було пов’язати її із власними морськими портами на Атлантичному океані шляхом створення умов для навігації у середині континенту [15, р. 95; 11, s. 120].

Серед відомих теоретиків бразильської геополітичної думки важливо згадати й **Лісіаса Родріґіса**, який розвинув концепцію “південноамериканських територій”, що перебувають у сфері впливу антагоністичних сил. Такі території мають стратегічне геополітичне положення, де щоразу може дійти до збройного конфлікту між конкуруючими сторонами. Бразилія, на думку Родріґіса, також є зацікавленою стороною, а стратегічні південноамериканські терена – це, по-перше, територія Ігуасу, що знаходилась на кордоні із Парагваєм, на яку висувала претензії крім Бразилії, ще й Аргентина [10, р. 491]; по-друге, це територія Болівії, яку, пригадуємо, Травассос називав “хартлендом”; і, насамкінець, Летисія – територія гирла р. Амазонки, що була ключовою у налагодженні комунікацій від Тихого до Атлантичного океану [11, s. 121; 14, р. 65-66].

Л.Родріґіс вважав за необхідне захищати гирло Амазонки. Щоб зміцнити становище країни, він переконував долучити до бразильської території Французьку Гвіану. Дослідник лобював створення південноамериканського геополітичного центру, який перебував би під контролем Бразилії, що своїм наслідком мало б контроль над південною Атлантикою. Варто підкреслити, що геополітик відводив багато місця відносинам із США, оскільки вважав, що співпраця з Вашингтоном була б запорукою гегемонії Бразилії у регіоні. Разом із тим, він також лобював політику доброго сусідства і переконував уряд звернути увагу на виняткове значення Атлантики для утвердження геополітичних задумів Бразилії [11, р. 121].

Не можна обійти увагою авторитетного і впливового бразильського геополітика генерала **Голбері до Коуту е Сільви**, який належав до військової еліти Бразилії і протягом 1964-1981 рр. був радником у трьох президентів. Його важливі статті були опубліковані окремою працею у 1967 р., що була присвячена просторам Бразилії та її географічному положенню [11, s. 122].

Особливу увагу Голбері е Сільва звертав на теоретичне обґрунтування геополітики як політичної науки, її мети, умови функціонування і зв'язку із іншими галузями знань, головними серед яких він вважав політичну географію, геостратегію та інші політичні науки.

В цілому, суть його зовнішньополітичних стратегій полягає в просторовій інтеграції, розвитку, охороні кордонів, участі в обороні західної цивілізації, континентальній співпраці, співробітництві з іншими державами і національній безпеці [3, с. 73-74; 4]. Крім того, особливу увагу він приділяв співпраці Бразилії з двома тогочасними світовими центрами – СРСР і, особливо, США.

Важливою складовою праць Голбері е Сільви є обґрунтування концепції “бразильського архіпелагу”, суть якої у потребі “зовнішньої експансії”, яка призвела б до інтеграції Бразилії з прикордонними регіонами інших країн [11, с. 124-125]. Крім того, вважав Голбері е Сільва, важливим є захист державного суверенітету, забезпечення прав регіонів (федералізм), місцевого самоврядування, забезпечення економічної могутності і примноження авторитету на міжнародній арені [9, р. 265]. Бразилію він презентував як архіпелаг, що складався з 5 островів і півостровів (центральна рівнинна територія, північ, південь, захід, амазонські терени) [3, с. 72-74]. Уряд, на думку генерала, повинен був сприяти внутрішній інтеграції і консолідації цих островів, що було би запорукою розвитку і стабільності держави [11, с. 125].

Не можна обійти увагою доктрини Голбері е Сільви, що презентувала Бразилію як гегемона у Латинській Америці [10, р. 499]. Теоретик умовно поділив континент на 7 територій, серед яких Бразилію представив як найбільш динамічний, а тому найбільш важливий в господарському плані регіон. Другий регіон – американська Амазонія, куди, крім незначних бразильських теренів Голбері е Сільва зарахував території Перу, Еквадору, Колумбії, Венесуели і Гайани. Третій – Ла-Платсько-Патагонський простір – включав Уругвай, Аргентину, Чилі. Четвертий, або “хартленд”, Болівія, як частина Бразилії. Останній сухопутний регіон – бразильська північ, що включала ще й територію Сальвадору. Двома морськими територіями Голбері е Сільва визначив: північно-центральну і південно-центральну Атлантику [9, р. 88-89; 11, с. 126]. Оскільки Бразилія географічно присутня в усіх сімох геополітичних регіонах, Голбері е Сільва обґрунтовував легітимність її ключової ролі.

чової ролі у регіоні і рекомендував встановити домінування над Болівією і Парагваєм, аби вповні контролювати континентальний "хартленд".

Геополітик з недовірою ставився до латиноамериканських сусідів Бразилії, у першу чергу маючи на увазі Аргентину і характеризуючи її як імперіалістичну державу, яка з допомогою інших іспаномовних держав хотіла оточити Бразилію з усіх боків. Власний бразильський експансіонізм Голбері е Сільва прикривав концепціями "живих та ідеологічних кордонів", обґрунтовуючи її, по-перше, проявом бразильського експансіонізму, а по-друге, – боротьбою із комунізмом [13, s. 126].

Не можна не згадати його концепцію "світових півкіл", актуальну для кінця 50 – 60 рр. Геополітичне бачення світу, на думку Голбері е Сільви, – це боротьба між "християнським Заходом" і "комуністичним Сходом". Він вважав, що причиною "холодної війни" був "радянський експансіонізм", якому потрібно було щось протиставити. Оскільки Бразилія належить до "християнського Заходу", вважав Голбері е Сільва, то й вона має долучитися до його захисту.

Маніпулюючи політичною картою світу, він переконував, що "комуністичний і матеріалістичний Схід" знаходиться на зовнішньому півколі, а "демократичний і християнський Захід" – на внутрішньому. Ці два півкола-світи надзвичайно суперечливі, і Бразилія, з огляду на своє положення, повинна утримувати антикомуністичний союз із США. Внутрішнє півколо стало вирішальною межею для латиноамериканської безпеки і, як наслідок, тереном бразильського впливу і потенційної експансії. На думку Голбері е Сільви Латинська Америка, Африка і Антарктида мали б стати ключовими територіями для Заходу. І будь-яке проникнення на ці терени з боку ворога було б загрозою безпеці цілому західному світу [9, p. 129-130; 11, s. 130].

Ідеї бразильських геополітиків були синтезовані в окрему теорію іншим ідеологом – генералом **Карлосом де Мейра Матосом**, формування концепцій якого перебувало під впливом Маріо Травассоса. Карлос де Мейра Матос був послідовником заміни суперництва з блоком Аргентина-Перу-Венесуела на співпрацю. Він визначив три ключових завдання, що постали після військового перевороту 1964 р. для новоутвореного уряду: 1) захоплення незаселених теренів, швидка регіональна інтеграція і забезпечення добробуту; 2) захист демократії; 3) зміцнення суверенітету, те-

риторіальної цілісності і завоювання міжнародного престижу [2, с. 95]. Крім того, відстоюючи ідеї приналежності до західного світу, геополітик наполягав на союзі Бразилії з США та Західною Європою і закликав боротися із загрозою, що нависала з боку СРСР. Підкреслюючи стратегічне становище Бразилії, Матос наполягав, що бразильська безпека пов'язана із південною Атлантикою у напрямку Африки.

Важливим напрямом у дослідженнях Матоса стало вивчення і обґрунтування необхідності комунікацій у басейні Амазонки для забезпечення природними ресурсами, розвитку прикордонних теренів, налагодження співпраці Бразилії з іспанською Америкою. Дослідник вивчав вплив економічної потужності і внутрішньої безпеки Бразилії на формування її як великої держави [11, с. 132-133].

На відміну від Травассоса, південноамериканським “хартлендом”, що вивищується (сходить), Карлос де Мейра Матос розглядав річку Амазонку. У цій якості він усував Болівію, недооцінюючи “привілейоване геополітичне становище” її і Еквадору, що займали стратегічний гірський прохід, який пов'язував Бразилію з Тихим океаном. Крім того, переконував Матос, із розвитком Бразилії отримують змогу розвиватися й інші країни континенту, оскільки межують з його країною, якій прогнозували бути гегемоном.

Для амазонських теренів Карлос де Мейра Матос бачив певні загрози. Внутрішньою загрозою він вважав те, що у важкодоступних тропічних лісах могла розвинутиись комуністична “партизанка”, а зовнішньою – незаселені і економічно нерозвинуті амазонські території. Матос побоювався, що перенаселені держави Бангладеш, Індія, Китай і Японія, могли позбавити суверенітету бразильські амазонські терени. Це могло статися внаслідок міграційних процесів і неспроможності Бразилії самостійно налагодити там належне господарювання [11, с. 133-134].

Амазонка – це шанс розвитку для усієї південної Америки, а для Бразилії – надія на отримання статусу великої держави. Це, на думку вченого, було б можливим за умови співпраці з іспаномовними сусідами. Тому Матос закликав до політики довір'я між латиноамериканськими державами [13, р. 27-29].

Цікавими і новими були геополітичні судження генерала про новоутворені у 60–х рр. африканські республіки, які він розглядав як потенційний ринок збуту бразильських промислових товарів. Крім того, вважав геополітик, Бразилія може стати посередником

у налагодженні співпраці між Заходом і афро-азійськими країнами. Важливо, що для поширення впливу у південній Атлантиці Матос виголошував амбітні плани щодо розбудови військового і торговельного флотів і встановлення 200-кілометрової зони територіальних вод. Щоб протистояти Східному блоку на чолі з СРСР він закликав до утворення організації південно-атлантичного договору (SATO), що складався б з Бразилії, Аргентини, Чилі, Парагваю, Уругваю і африканських держав [11, s. 135-136].

Не можна не згадати про відому дослідницю геополітичних пріоритетів Бразилії **Терезінью де Кастро**. Саме вона обґрунтувала необхідність будівництва комунікацій (автошляхів і залізничних доріг) в басейні Ла-Плати. Вона переконувала, що забезпечення наявності експортних коридорів сприятиме інтеграційній політиці Бразилії. У своїх працях Терезінья де Кастро не приховувала розчарування у політиці США щодо латиноамериканських країн в цілому і Бразилії зокрема. На її думку співпраця країн знала глибокої тріщини. По-перше, у період каденції президента США Джиммі Картера (1977-1981 рр.) Америка відступила від своїх принципів дотримання прав людини і тиску на Бразилію в ході реалізації нею ядерної програми. По-друге, через підтримку США Великої Британії у ході протистояння останньої з Аргентиною щодо Фолклендських (Мальвінських) островів 1982 р. [4, с. 34; 5, с.3-5]. Внаслідок цього США трактувалися Бразилією як ненадійний союзник. На думку Терезіньї де Кастро, дотримуючись політики "конструктивного прагматизму", Бразилія обрала інший зовнішньополітичний вектор – регіональну співпрацю з країнами Латинської Америки [11, s. 138-139].

Отже, геополітична думка Бразилії досліджуваного періоду переживала стан значного розвитку. Її представники розробили на глобальному рівні далекосяжні за своїми масштабами плани доступу до Тихого океану і досягнення континентальної гегемонії. У середині країни та на регіональному рівні геополітики підтримали зростання чисельності населення і зосереджувалися на проблемах безпеки, необхідних для Бразилії. У цьому напрямі теоретики та військові ще у третій чверті ХХ ст. заклали фундамент геополітичної теорії, окремі ідеї якої залишаються актуальними сьогодні. Відтак, дослідження втілення на практиці теоретичних розробок представників бразильської геополітичної думки може стати завданням іншої розвідки.

Джерела та література:

1. Забелина Т.Ю., Сосновский А.А. Бразилия до и после “чуда” / Татьяна Забелина, Анатолий Сосновский. – М., 1986. – 176 с.
2. Кирчанов М.В. Авторитаризм, национализм и политический протест (проблемы модернизации Бразилии 1930-1980 годов) / Максим Кирчанов. – Воронеж, 2009. – 164 с.
3. Кирчанов М.В. Дискурсы бразильской регионализации в контексте политической модернизации / Максим Кирчанов // Геополитика глобализирующегося мира. Материалы международной научной конференции / под общ. ред. Слинько А.А.; отв. ред. Дмитриева С.И. – Воронеж, 2007. – С. 60-75. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ejournals.pp.net.ua/_ld/0/91_JoU.pdf
4. Мартынов Б.Ф. Новая ситуация в регионе и возможности ее эволюции / Борис Мартынов // Латинская Америка. – 2006. – №5. – С. 31-42.
5. Окунева Л. С. Бразилия: особенности демократического проекта: Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта (1960-е гг. –2006 г.) / Людмила Окунева – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 823 с.
6. Anselmo R., Bray S. Geografia e geopolitica na formacao nacional Brasileira: Everardo Adolpho Backheuser / Rita de Cassia Martins de Souza Anselmo, Silvio Carlos Bray. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rc.unesp.br/igce/geografia/pos/downloads/2002/geografia.pdf>
7. Armin L. K. Two Decades of Brazilian Geopolitical Initiatives and Military Growth / Armin K. Ludwig. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.airpower.au.af.mil/airchronicles/aureview/1986/jul-aug/ludwig.html>
8. Backheuser E. A geopolitica geral do brasil / Everardo Adolpho Backheuser. – Rio de Janeiro, 1952. – 276 p.
9. Couto e Silva do G. Geopolitica do Brasil / Golbery do Couto e Silva. – Rio de Janeiro, 1967. – 328 p.
10. Diaz C., Braga P. Rivalidade entre Brasil e Argentina: construção de umacooperação pacífico-nuclear / Carla Maria da Silva Diaz, Paula Lou’Ane Matos Braga // Revista de Ciências Humanas. – Florianópolis, 2006. – № 40. – P. 491-508. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pt.scribd.com/doc/46612759/Brasil-e-Argentina-construcao-de-uma-cooperacao-pacifico-nuclear>
11. Gawrycki M.F. Geopolityka w myśli i praktyce politycznej Ameryki Łacińskiej / Marcin Gawrycki. – Warszawa, 2007. – 483 s.
12. Kelly P. The Geopolitics of Brazilian Expansion: A new Era of Pax Braziliiana? / Philip L. Kelly // Texas journal of Political Studies. – 1987. – № 9. – P. 77-100.

13. Lundgren K.S. Brazil's National defense strategy: prospects for the twenty-first century / Kenneth S. Lundgren. – Monterey, 1993. – 112 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA272429>
14. Rodrigues L. Geopolitica do Brazil / Lisias Rodrigues. – Rio de Janeiro, 1952. – 140 p.
15. Travassos M. Proyeccion continental del Brasil. – Mexico, 1978. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.manuelugarte.org/modulos/biblioteca/t/travassos/proyeccion_continental.htm#top